

TERİMLERE KARŞILIK BULMADA GENİŞ ZAMAN EKİNDEN YARARLANMA

Hamza ZÜLFİKAR

Cumhuriyet Dönemi’nde başlatılmış olan Türkçeleştirme çalışmaları sırasında öncelikle ortaöğretim terimlerine ağırlık verilmiştir. Bu hareket, 1941 yılında yayımlanan *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu* adlı yayınlı belli bir düzeye getirilmiştir. O tarihten 1963 yılına gelindiğinde Türk Dil Kurumunca yayımlanan ikinci bir çalışma *Ortaöğretim Terimleri Kılavuzu*’dur. Görüldüğü gibi bu tarihte bile terim çalışmaları ortaöğretim düzeyinde sürdürülmüştür.

Biraz geç kalınmış olmakla birlikte yükseköğretimde bilim ve sanat terimlerinin ele alınması, bunlara Türkçe karşılıklar aranması, malzemenin yayın hâline getirilmesi 1970’li yıllara kalmıştır. Bu arada geçen 40-50 yıl içinde yükseköğretim Batı kökenli terimlerle yürütülmüş, dönemin fikir adamları, bilim ve sanat alanında söz sahibi kişileri bu gidişi desteklemiştir.

Türkçeleştirmede ilkelerin tespitine, bilim ve sanat dallarına göre mevcut terimlerin derlenmesine, farklı alanlarda proje çalışmalarının başlatılmasına ise ancak 2000’li yıllarda sıra gelmiştir. Türk Dil Kurumunca başlatılmış olan bu hareketin ürünleri geçen on, on beş yıl içinde bir bir yayımlandı. Söz konusu ettiğim sözlükler şunlardır:

İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü, Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü, Biyoloji Terimleri Sözlüğü, Su ürünleri Terimleri Sözlüğü, Otomotiv ve Hafif Araç Terimleri Sözlüğü, Matematik Terimleri Sözlüğü, Kimya Terimleri Sözlüğü, Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu, Malzeme Bilimi Mühendisliği Terimleri Sözlüğü, Resimli Deney Hayvanları Terimleri Sözlüğü.

Bu yayının faaliyeti bugün de devam etmektedir. *Ormancılık Terimleri Sözlüğü, Göz Bilimi Terimleri Sözlüğü, Kriminal Terimler Sözlüğü* gibi bazı sözlükler de yakın zamanda yayımlanıp kullanıcılara sunulacaktır. Bunların arasında geniş çalışmayı gerektiren ve otuzun üzerinde bilim dalının terimlerini içeren *Tıp Terimleri Sözlüğü* çalışmaları ise bitirilme aşamasına gelmiştir.

Yukarıda verilen sözlüklerin bazılarının ikinci baskılarına başlanmış olması terim sözlüklerine duyulan ihtiyacı yansıtmaktadır. Bu ilgi, kişilerin ve kuruluşların yayımladığı terim sözlüklerine duyulan güvensizliğe bağlanabilir.

Türk Dil Kurumunda söz konusu eserlerin yayımlanması, yönetmelikler doğrultusunda inceleyicilerin olumlu raporuna bağlanır. Yukarıda adlarını verdiğim terim sözlüklerinin birçoğunun inceleyicisiyim. Yayımlanmış olan bu eserler, üniversitelerin ilgili birimlerinde kullanımda olan mevcut terimlerin yayın hâline getirilmiş biçimleridir. Eser sahipleri yabancı kökenli terimlere Türkçe karşılık bulmakta ve bunları madde başı yapıp tanımlamakta samimiyet göstermişlerdir. Bununla birlikte sözlükler gözden geçirildiğinde Türkçe terim oranı çok düşüktür. Genellikle yabancı terimlerin okunuşları esas alınarak maddeler oluşturulmuştur. Bazı terimler ise madde başlarında eğik (italik) dizilmiştir. Bu tutum yabancı terime bir karşılık bulunmadığı, geldiği dildeki özgün biçimiyle alındığı anlamına geliyor.

Burada aksayan bir durumdan da söz etmek gerekiyor. Yayımlanmış söz konusu terim sözlüklerinde yer alan Türkçe bir terim bazen farklı iki hatta üç Batı kökenli kelimenin karşılığı olmuştur. Bu husus üzerinde durulacak ayrı bir konudur. Asıl mesele her bilim dalında veya sanat kolunda geçen terimlerde birlik sağlanamamış olmasıdır.

Türkçe terimleri öne çıkarma, kullanımını sağlama hep Türk Dil Kurumundan beklenir. Destek ne devletin ilgili kurumlarından ne de üniversitelerinden gelir. Çözümü Batı kökenli terimlerde gören üniversitelerimiz, aralarındaki “vizyon, misyon” rekabetini veya öğrenci cezbetme faaliyetini biraz aralayıp Türkçe terimlere zaman ayırmalıdır. Beklentimiz ise devlet üniversitelerinden veya özel üniversitelerimizden birinin bu konuda öncü, yönlendirici olmasıdır.

Bir öz eleştiri yapmak gerekirse terimlerin Türkçeleştirmesinin sınırlı kalması biraz da Türk dilinin imkânlarının yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Yıllardır terimlerle ilgili yapılan ortak toplantılarda edindiğim izlenim bu doğrultudadır. Terim türetmede, yabancı terimlere Türkçe karşılık aramada uygun Türkçe kelime seçiminde, eklerin özelliklerine göre türetme yapmada alanın üyeleri yeterince hazırlıklı değil. Bu sebeple *Türk Dili* dergisinde yazdığım yazılarda Türkçenin bu inceliklerine yer vermeye çalışıyorum. Bugün de geniş zaman ekinden yararlanmanın yollarını örnekler vererek ele almaya çalışacağım. Amacım, terim sözlüklerinin yenileri yayımlanırken veya mevcut sözlüklerin yeni baskıları yapılırken Türkçeleştirmeye biraz daha ağırlık verilmesini sağlamak, yol gösterici olmaktır.

Türkçede zaman ekleri içinde sınırları kesin olmayan başka zamanlara da kayabilen *-r* (*-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür*) eki, geniş bir zamanı ifade eder. Anlam alanı geniş olan bu ekin özelliklerinden biri, getirildiği fiillerin ad (isim) ve sıfat gibi kullanılmasını sağlamasıdır. Bu özelliğinden yararlanarak Cumhuriyet Dönemi’nde birçok

yabancı kökenli kelimeye bu ekle Türkçe karşılık bulunmuştur. Bu dönemde geniş zaman ekiyle yapılmış ad ve sıfatlar, daha çok Doğu dillerinden Türkçeye geçen kelimelerin karşılıklarıdır. Bunun için şu örnekleri verebiliriz. *Meblağ* karşılığı *tutar*, *fayda* karşılığı *yarar*, *menfaat* karşılığı *çıkart*, *kifayet* karşılığı *yeter*, *masraf* karşılığı *gider*, *muharrir* karşılığı *yazar*, *kari* karşılığı *okur*, *mütefekkir* karşılığı *düşünür* vb.

Açılmış olan bu yol ne yazık ki Batı kökenli terimler için işletilmemiş, *valid*, *invalid* gibi bilim dallarında geçen terimlerin söz konusu geniş zaman ekiyle *geçerli*, *geçersiz* biçiminde karşılanması yoluna gidilmemiş. Bunun gibi geniş zaman ekinin olumsuz biçimi olan *-maz* (*-mez*), *opacity* karşılığı *ışıkgeçirmezlik* örneğinde olduğu gibi kullanılmamış.

Geniş zaman ekinde yararlanılarak terimlerin Türkçeleştirilmesinin örnekleri az değildir. Ancak bunların tanıtılmasında, benimsenmesinde ortak tutum zayıf kalmıştır. Örnek olarak bir hukuk terimi olan *taşınır*, yeterince *menkul*'e karşılık olamadı. *Menkul*, *gayrimenkul*, karşılıkları olan *taşınır*, *taşınmaz* örneklerini gazetelerde çıkan ilanlardan izlediğimde çoğu zaman *menkul*, *gayrimenkul* terimlerinin kullanıldığını görüyorum. Bu durum Batı kökenli terimlere bulunan Türkçe karşılıklarda da görülür. Bilim ve sanat adamı, yazar dilini *ayraç*, *etken*, *süregen*, *kan basıncı*, *etkin*, *denge*, *kansızlık*, *etkinleştirici*, *karmaşık* kelimelerine bir türlü alıştıramadı. *Parantez*, *apostrof*, *faktör*, *akut*, *tansiyon*, *balans*, *anemi*, *aktivatör*, *kompleks* kelimelerinden dilini kurtaramadı. Aydınımız bitişik yazılan Türkçe *etyemez* terimini kullanmaz; yazımı ve telaffuzu zor kelimelerden olan *vegetaryen* kelimesiyle konuşmaya çalışır.

Bu genel tespitten sonra ad görevinde geniş zaman ekinin özelliklerini, görevlerini birkaç madde içinde toplayalım:

1. Türetilmiş mevcut örnekler gözden geçirildiğinde önerilmiş olan *tutar*, *yarar*, *yeter* gibi kelimelerin aslında dil bilgisi açısından ad (isim) oldukları görülüyor. Bunları sıfat yapmak ihtiyaç duyulduğunda *yararlı*, *tutarlı*, *yeterli* örnekleri verilir. Ancak bu durum bazı örneklerde geçerli olmayabilir. Örnek olarak *bilirkişi* teriminde *bilir* daha çok sıfat olarak kullanılır ve *bilirli* biçimine gerek duyulmaz. Öte yandan söz konusu kelimelerden yeniden bir ad yapmak gerekiyorsa o zaman da *yararlılık*, *tutarlılık*, *yeterlilik* örneklerinde olduğu gibi ad yapan *-lık* ekinde yararlanılır.

2. Ekin bir özelliği de yukarıda verilen *bilir* örneğinde olduğu gibi doğrudan sıfat olarak kullanılmasıdır: *yazar kasa*, *çalar saat*, *geçer akçe*, *güvenilir kaynak* vb. Terim sözlükleri hazırlayanlar Türkçenin bu inceliklerinden yararlanmalıdır.

3. Bu ekin bir başka önemli özelliği, birleşik kelime yapmada kullanılır olmasıdır. *Endoscopy* karşılığı önerilmiş olan *içgörür* veya *paratonnerre* karşılığı *yıldırım-savar* gibi geniş zaman ekleriyle kurulmuş kelimeleri bitişik yazarız. *Konuksever* bu örneklerden biridir. *Annem*, *konuk sever* cümlesinde *sever* sözü bir yargı bildirdiği

için ayrı yazılır. Ancak *Annemin konuksever bir huyu, tabiatı var* cümlesinde ise *konuksever*, *misafirperver* karşılığı birleşik bir kelimedir. Bunu diğerinden ayırmak için bitişik yazma, bir yazım kuralı olarak dilimizde kabul görmüştür. Bu anlayış, tutum bugün terim yapmada bize kolaylık sağlamıştır.

Bu durumda belirtilmesi gereken başka hususlar da var. Öteden beri kabul edilen görüş, *-ar* (*-er*, *-ır*) ve olumsuzu *-maz* (*-mez*) ekinin birleşik kelimenin ilk kelimesinde yer aldığı da kelimenin bitişik yazılmasıdır. *Atardamar* (şıryan), *toplardamar* (verit) *bilirkişi* (ehlivukuf, ehlihibre) söz konusu görüşün eski örnekleridir. Durum böyle olunca bugün de bu ekle terim özelliği kazanmış birleşik kelimeleri bitişik yazarız.

Bir başka husus ise İngilizce *accessibility* örneğinde olduğu gibi *-bility* parçasıyla biten şekillerin geniş zaman ekiyle karşılanabilmesidir. Türkçe *-a-bilir* (*-e-bilir*) yeterlik fiiline şekilce de uygun düşen *-bility*, *erişilebilir* (*accessibility*) biçiminde Türkçe ifade edilmiştir.

4. Türkçe *-a-bilir* (*-e-bilir*), İngilizce *allocatable*, *acceptable* gibi kelimelerde yer alan *-able* parçasına da uygun düşer: *ayrılabilir* (*allocatable*), *kullanılabilir* (*acceptable*). Elde edilen bu sıfatlardan *ayrılabilirlik*, *kullanılabilirlik* gibi yeni adlar (isim) yapılmıştır.

Aşağıdaki örnekler söz konusu ekle Türkçe terim türetmek isteyenlere örnek olur diye verilmiştir.

	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür	-abily, -able	-bilir, -bilirlik
azeotrope	eşkaynar	accessibility	erişilebilirlik
soluble	çözünür	available	kullanılabilir
goniometer	açıölçer	compressible	sıkıştırılabilir
tomograph	kesitçeker	compressibility	sıkıştırılabilirlik
photoresist	ışıkduyar	hardenability	sertleşebilirlik
spektrograph	görüngeçizer	detectable	algılanabilir
insect antirepellent	böceksavar	executable	yürütülebilir
oscilloscope	salınımgözler	recoverable	kurtarılabilir
CD-ROM	saltokunur	removable	çıkarılabilir
hygroscopic	nemçeker	solubility	çözünürlük

5. Yukarıda geniş zaman ekinin olumlu *-ar* (*-er*, *-ır*) biçimi üzerinde duruldu. Bir de olumsuzluk bildiren *-maz* (*-mez*) ekini görelim. *Çıkmaz sokak*, *tükenmez kalem*, *görünmez kaza* örneklerine bakılarak Cumhuriyet Dönemi'nde bu ekin olumsuz biçiminden de yararlanılmış.

Geniş zamanın olumsuz biçiminin yapıldığı bu ek bir ad (isim) gibi kullanılır. Bunlardan *stabil* karşılığı *değişmez*, *inoxidable* karşılığı *paslanmaz* bilim dallarında *-maz* (*-mez*) ekiyle kullanılmış terimlerdir.

Olumsuzluk bir de *-r*, *-ar*, *-ır* ekleri üzerine sıfat durumunda *-siz* (*yetersiz*) ve ad durumunda *-sizlik* (*yetersizlik*) eklerinin getirilmesiyle sağlanır. *Kalp yetersizliği*, *böbrek yetersizliği* bu eklerden yararlanılarak yapıldı.

5. Ekin olumluşunda olduğu gibi *-maz* (*-mez*) eki de terim yapmada kullanılmış, bu ekle yapılan terimler yukarıda belirtilen gerekçeye paralel olarak *ışıngeçirmez* örneğinde olduğu gibi bitişik yazılmıştır. Örneklerden birkaçı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

	-maz, -mez -mazlık, -mezlik
viscosity	akmazlık
impermeabl	geçirmez
adiabatic	ısıgeçirmez
radiopaque	ışıngeçirmez, ışıngeçirmezlik
failure	yetmezlik
unrecoverable	kurtarılamaz
nonbreak	bölünmez

Birkaç örnekle özelliklerini belirtmeye çalıştığım bu ekin bizi en çok ilgilendiren yanı olumlu ve olumsuz şekilleriyle (*-ar*, *-maz*) terim türetmede elverişli oluşudur. Ne yazık ki yıllarca dikkatleri söz konusu ek üzerinde toplayamamışız. *Isıdenetir* terimini bile öne çıkaramamış, *termostat* terimini tercih etmişiz. Bugüne kadar ihmal edilmiş Batı kökenli birçok terimin bu ekle karşılanabilmesi mümkündür. Özellikle her zaman olabilen, meydana gelebilen eylemlerin sıfat ve ad (isim) olarak kullanılması bu ekle karşılanabilir. Umarım terim sözlüklerinin yeni baskıları yapıldığında burada anlatılanlar yol gösterici olur.